

αρμοδιότητα του υπουργείου Παιδείας. Το 1925 απαγορεύτηκε οι άνδρες να φορούν το παραδοσιακό φέσι και οι γυναίκες τη μαντίλα, κάτι που έγινε μάλιστα και προϋπόθεση για την πρόσληψη υπαλλήλων σε κρατικές υπηρεσίες. Το 1928 διαγράφηκε το δεύτερο άρθρο του Συντάγματος που αναγνώριζε το Ισλάμ ως επίσημη θρησκεία του κράτους. Την ίδια χρονιά έγινε η αλλαγή του τουρκικού αλφάβητου από την αραβική στη λατινική γοαφή."

Φυσικά, η αποστροφή του Ατατούρκ και των κεμαλιστών για τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες δεν άργησε να εκδηλωθεί. Αφορμή για την απαγόρευση των *tarikats* στάθηκε η αποτυχημένη ανταρσία του Κούρδου Νακσιμπεντή σείχη Said το 1925.³⁷ Η ισλαμική αντίσταση ενάντια στις μεταρρυθμίσεις των κεμαλιστών δεν τελείωσε με την καταστολή της ανταρσίας του Said. Αρκετά μέλη των ουλεμά συγκρούστηκαν ιδεολογικά με τις κρατικές Αρχές, η αντιμετώπισή τους όμως δεν έδειξε να προκαλεί ιδιαίτερες δυσκολίες στους κεμαλιστές. Η έλλειψη οργάνωσης που χαρακτήριζε το ισλαμικό κίνημα στην Τουρκία, η έντονη τάση προς το μυστικισμό και την εσωστρέφεια που πάντα διακρίνει τις θρησκευτικές αυτές ομάδες και η αποτελεσματικότητα των κεμαλικών αρχών έδωσαν την εντύπωση ότι κατά τη διάρκεια της μονοκομματικής περιόδου οι μεταρρυθμιστές είχαν πετύχει το στόχο τους. Το πολιτικό Ισλάμ της Τουρκίας, υπό την αυστηρή επίβλεψη του κράτους, είχε αδρανοποιηθεί.

ε. Σχέσεις Ισλάμ και πολιτείας κατά την περίοδο του πολυκομματισμού (1950-1980)

Σημαντικές όχι όμως και ριζοσπαστικές αλλαγές σημειώθηκαν στις σχέσεις πολιτείας και Ισλάμ στην Τουρκία κατά την πρώτη τριαντακονταετία της εφαρμογής του πολυκομματισμού. Καθώς η ανάδειξη του πολιτικού ηγέτη της χώρας κρινόταν πλέον από τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών και όχι από το συνέδριο του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (CHP), ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας, που είχε διατηρήσει τον ισλαμικό χαρακτήρα του, μετατράπηκε σε σημαντικό, αλλά όχι απαραίτητα και στον κυριότερο, παράγοντα για τη διεκδίκηση ανώτατων πολιτικών αξιωμάτων. Ο ανταγωνισμός των πολιτικών ηγετών για την ψήφο των αγροτών, που αποτελούσαν τότε το 75% του συνολικού πληθυσμού, συνέβαλε στη βαθμιαία χαλάρωση των μέτρων που είχε επιβάλει το κεμαλικό καθεστώς κατά την περίοδο της απόλυτης εξουσίας του. Κανένα κόμμα δεν μπορούσε να παρίσταται ως αντίπαλο ς της ισλαμικής θρησκείας δίχως να διακινδυνεύει την απώλεια ψήφων στις μη αστικές περιοχές.

Η χαλάρωση των αντισλαμικών μέτρων της μονοκομματικής περιόδου έγινε ήδη αισθητή από τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα άρχισε από την πρώτη στιγμή της εφαρμογής του πολυκομματικού συστήματος να κάνει κάποιες παραχωρήσεις σε μετριοπαθείς μουσουλμανικές απαιτήσεις. Για παράδειγμα, επέτρεψε στους πιστούς να πραγματοποιούν το ταξίδι στη Μέκκα, όπως επέτρεψε να διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών στην πρώτη βαθμίδα της σχολικής εκπαίδευσης. Η προηγούμενη στάση του CHP όμως έναντι του Ισλάμ είχε εκθέσει ανεπανόρθωτα το κόμμα στα μάτια των πιστών μουσουλμάνων. Όσο για τον κύριο αντίπαλό του, το Δημοκρατικό Κόμμα (DP), αυτό αρχικά δεν εμφανίστηκε ως ισλαμικό κόμμα. Οι ηγέτες του όμως ανακάλυψαν γρήγορα τα θετικά αποτελέσματα των μικρών φιλικών χειρονομιών τους προς το Ισλάμ, κάτι που θέλησαν να εκμεταλλευτούν. Έτσι, μετά την άνοδό τους στην εξουσία το 1950, επέτρεψαν και πάλι την εκφώνηση της προσευχής στην αραβική γλώσσα, τη μετάδοση θρησκευτικών προγραμμάτων από το ραδιόφωνο, καθώς επίσης την επισκευή των τζαμιών (*camii*) αλλά και την κατασκευή νέων. Παρά τις ενέργειές τους αυτετι.υι ηγέτες του DP δεν

έθεσαν θέμα κατάργησης των κεμαλικών αρχών ή μετατροπής του καθεστώτος σε ισλαμικό. Συσπειρώνοντας υπό την ηγεσία του όλες τις κοινωνικές ομάδες που ήταν δυσαρεστημένες με το κεμαλικό καθεστώς, το Δημοκρατικό Κόμμα κατάφερε να εκμεταλλευτεί, μεταξύ άλλων, και την ψήφο των ισλαμιστών.

Η απαίτηση του κεμαλικού κατεστημένου να μην επιτραπεί η άνοδος στην εξουσία ενός ισχυρού μη κεμαλικού πολιτικού κόμματος, όπως ήταν το DP, οδήγησε τη στρατιωτική ηγεσία στη διαμόρφωση νέων όρων λειτουργίας της πολιτικής αρένας. Ένα νέο Σύνταγμα, που υποστήριζε την αύξηση της πολιτικής δύναμης των μικρών κομμάτων, δημιουργήθηκε μετά το πραξικόπημα του 1960. Ταυτόχρονα, οι τεράστιες διαστάσεις που έλαβε το κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές στα αστικά κέντρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 επέδρασαν θετικά εν ισχύοντας την πολιτική δράση των ισλαμιστών. Η μη ένταξη ενός μεγάλου ποσοστού των μεταναστών στην οικονομική και πολιτιστική ζωή των μεγάλων πόλεων είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση της ισλαμικής τους ταυτότητας και ίσως την ενίσχυσή της ως αντίδραση στις νέες συνθήκες ζωής. Η αύξηση της φυσικής παρουσίας του Ισλάμ, για παράδειγμα, με τον πολλαπλασιασμό των τζαμιών, συνέβαλε στην ανάπτυξη μουσουλμανικής συνείδησης ιδιαίτερα μεταξύ των κατοίκων των φτωχότερων συνοικιών, γνωστών και ως *gecekondu* (παραπήγματα). Όμως, οι πρώτες κινήσεις των ισλαμιστών για τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων δεν εκδηλώθηκαν από μέλη του πληθυσμού των μεταναστών αλλά από αυτά της παραδοσιακής αστικής μεσαίας τάξης, όπως ιδιοκτήτες καταστημάτων, τεχνίτες, χαμηλόβαθμοι θρησκευτικοί αξιωματούχοι. Οι πρώτοι ήταν πολύτιμοι στους δεύτερους ως πηγή ψήφων.

Την ίδια χρονική περίοδο η ανάπτυξη των τουρκικών καπιταλιστικών ομάδων, που διατηρούσαν στενές σχέσεις με το ξένο κεφάλαιο, δημιούργησε αντιπάθειες στο χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, οι οποίες περιορίζουν τις δραστηριότητες των ομάδων αυτών σε τοπικό επίπεδο. Η ίδρυση του Κόμματος της Εθνικής Τάξης (MNP) το 1970 υπό την αρχηγία του Νετζμετίν Ερμπακάν (Necmettin Erbakan) υπήρξε αποτέλεσμα της σύγκρουσης των δύο αυτών ομάδων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του Κόμματος της Δικαιοσύνης (AP). Παρά το γεγονός ότι το στρατιωτικό κίνημα του 1971 απαγόρευσε τη συμμετοχή του MNP στην πολιτική ζωή της χώρας, σύντομα και με την προτροπή των στρατηγών ο Ερμπακάν ίδρυσε το Κόμμα της Εθνικής Σωτηρίας (MSP). Η συμμετοχή του MSP στις περισσότερες κυβερνήσεις συνασπισμού που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 επέτρεψε στον Ερμπακάν να χρησιμοποιήσει την επιρροή του σε θέματα οικονομικής πολιτικής και θρησκείας. Το αποτέλεσμα της πολιτικής δραστηριότητας του MSP ήταν η ισχυροποίηση του θρησκευτικού στοιχείου μέσω της αύξησης των θρησκευτικών σχολείων και πανεπιστημίων αλλά και της ανεκτικότητας της δικαιοσύνης σε θέματα που αφορούσαν την ελευθερία έκφρασης των θρησκευτικών ηγετών, την οποία περιόριζε αισθητά η απειλή κυρώσεων που επέβαλλε το περίφημο άρθρο 163 του Συντάγματος. Αλλά το MSP δεν αποτελούσε το μοναδικό εκπρόσωπο του τουρκικού ισλαμισμού στην πολιτική ζωή της χώρας.

Εκτός από το Κόμμα της Δικαιοσύνης (AP) του Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ (Suleiman Demirel), ο οποίος συνέχιζε να διεκδικεί τις ψήφους των ισλαμιστών λόγω της επαρχιώτικης καταγωγής του αλλά και της συμπάθειας που έδειχναν στο πρόσωπό του τα μέλη της θρησκευτικής ομάδας των Nurcu, υπήρχε και το Κόμμα της Εθνικής Κίνησης (MHP) του Αλπαρσλάν Τουρκές (Alparslan Turkes). Αποτελώντας φθηνή απομίμηση της ισλαμικής εθνικιστικής κίνησης της προκεμαλικής περιόδου, το MHP παρουσίαζε προς τα έξω μια έκφραση της τουρκο-ισλαμικής σύνθεσης ως ιδεολογία του." Ένας από τους στόχους του Τουρκές ήταν να τονίσει ότι το ισλαμικό και το τουρκικό στοιχείο είναι ταυτόσημα. Οι Τούρκοι, οι οποίοι για πολλούς αιώνες ήταν σημαντικά στελέχη των μουσουλμανικών στρατευμάτων, αποτελούσαν για τον Τουρκές το τελευταίο προπύργιο του Ισλάμ, το οποίο απειλούνταν από το διεθνή

ιουδαϊσμό, τον καπιταλισμό, τον κομμουνισμό και τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Κατηγορώντας τους μουσουλμάνους Αλεβήδες ως κομμουνιστές και καταλογίζοντάς τους τις πιο φοβερές θρησκευτικές ετεροδοξίες, το MHP έπαιξε σημαντικό ρόλο στις αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ Σουνιτών και Αλεβήδων μουσουλμάνων στη δεκαετία του 1970.

Χαρακτηριστικό λοιπόν στοιχείο της πρώτης τριαντακονταετίας κατά την οποία εφαρμόστηκε ο πολυκομματισμός στην πολιτική ζωή της χώρας υπήρξε η χαλάρωση αρκετών από τα μέτρα που είχε λάβει το κεμαλικό καθεστώς εναντίον του Ισλάμ. Επίσης, η ανικανότητα των ισλαμικών ομάδων να συμφωνήσουν στη δημιουργία ενός αντιπροσωπευτικού ισλαμικού κόμματος οδήγησε στη διάσπαση της ψήφου τους σε περισσότερα από δύο κόμματα. Τα ριζοσπαστικά θρησκευτικά αιτήματα των διάφορων κομμάτων ήταν φυσιολογικό να μην προβληθούν ποτέ αποτελεσματικά. Η συμμετοχή δε ισλαμικών ομάδων σε βίαιες συγκρούσεις, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, με την αστυνομία ή με άλλες κοινωνικές και θρησκευτικές ομάδες όχι μόνο δεν συνέβαλε στην κυριαρχία των ισλαμικών επί των ομάδων αυτών, αλλά αποτέλεσε και το καλύτερο παράδειγμα για την παρέμβαση του στρατεύματος στην πολιτική ζωή της χώρας.

στ. Το πολιτικό Ισλάμ κατά την περίοδο 1983-1996

Η κατάληψη της εξουσίας από το στρατιωτικό κατεστημένο στις 12 Σεπτεμβρίου του 1980 οδήγησε στην κατάργηση όλων των πολιτικών κομμάτων και σε δεκάχρονη τιμωρία των ηγετών με την απαγόρευση άσκησης των πολιτικών τους δικαιωμάτων." Πάνω από όλα όμως, συνέβαλε στην καταστολή του δυναμικού αριστερού κινήματος το οποίο, έχοντας μετατραπεί σε χώρο επεξεργασίας ριζοσπαστικών ιδεών (όπως ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερία του Τύπου), είχε καταστεί η κυριότερη απειλή για την υπάρχουσα πολιτική και κοινωνική δομή του τουρκικού κράτους, καθώς έθετε θέμα δημοκρατικής μεταρρύθμισης «καθ' εικόνα και ομοίωση» με τα κράτη της Δύσης. Η επιβολή νέου Συντάγματος από το δικτατορικό καθεστώς" και η επανεμφάνιση παλιών πολιτικών κομμάτων - με άλλη ονομασία, φυσικά- αλλά και νέων επανέφεραν τη χώρα σε ένα είδος κοινοβουλευτικού πολιτεύματος που δεν απειλούσε το υπάρχον status quo. Η μόνη διαφορά, που έγινε γρήγορα αισθητή, ήταν ότι τα δεξιά κόμματα θα κυριαρχούσαν πλέον στην πολιτική αρένα της Τουρκίας.

Αν και το Κόμμα της Εθνικής Σωτηρίας επανιδρύθηκε με την ονομασία Κόμμα της Ευημερίας (RP) από φίλους του Ερμπακάν στις 19 Ιουλίου του 1983, η δημοτικότητα του νεοϊδουθεντού Κόμματος της Μητέρας Πατρίδας (ANAP) και του προέδρου του Τουργκούτ Οζάλ (Turgut Ozal) το αποδυνάμωσε πολιτικά. Προερχόμενος από το ίδιο tarikāt με τον Ερμπακάν, τους Νακσιμπεντήδες, και έχοντας συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη των ισλαμικών επιχειρήσεων με τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας της χώρας που επιχείρησε, ο Οζάλ κατάφερε να κερδίσει μεγάλο ποσοστό των ισλαμικών ψήφων." Ένα από τα αποτελέσματα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων του υπήρξε ωστόσο και η εμφάνιση μιας νέας γενιάς φιλελεύθερων μουσουλμάνων διανοούμενων, όπως ο Aίί Bulac και ο Suleiman Aioe," οι οποίοι, επη ρεασμένοι ρεασμένοι από την εξίσωση των πολιτών στους κόλπους μιας καταναλωτικής κοινωνίας, άρχισαν να υποστηρίζουν ανοιχτά την εξομάλυνση των σχέσεων Τούρκων και Κούρδων, Αλεβήδων και Σουνιτών, λαϊκιστών και ισλαμιστών, καθώς επίσης την ένταξή τους στο υπάρχον κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Έννοιες όπως αστική κοινωνία, συναίνεση και πλουραλισμός άρχισαν να έχουν περίοπτη θέση στο λεξιλόγιό τους.

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν σταδιακά μέσα στο Κόμμα της Ευημερίας (RP), σε συνδυασμό με τη φθορά που υπέστη το ANAP, συνέβαλαν στην αλματώδη αύξηση της